

*Микола Вербовий**

ІЗ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД ОСОБЛИВОСТЯМИ ЛЕКСИКИ, ЩО ПОВ'ЯЗАНА З ТРАДИЦІЙНИМ ХАРЧУВАННЯМ, У ГОВІРКАХ КРИВОРІЖЖЯ

FROM THE OBSERVATIONS OF THE PECULIARITIES
OF LEXICON WHICH ARE THE TRADITIONAL MEALS
IN THE DIALECTS OF KRYVYI RIH REGION

The article presents and discusses the lexicon (based on baking homemade bread) in the dialects of Kryvyi Rih region. The analysis of the dialectal form is made in comparison with the general Ukrainian language, especially with its colloquial units.

Keywords: dialects in Kryvyi Rih region, lexicon, texts of a dialect, homemade bread

Słowa kluczowe: gwary okolic miasta Krzywy Róg, leksyka, tekst gwarowy, domowy wypiek chleba

Стаття є спробою подати опис найголовніших, на наш погляд, особливостей говіркової лексики з п'яти сіл Криворіжжя, пов'язаної з традиційним харчуванням. Для зручності опису фактичний матеріал розподіляємо на дві групи: 1) лексика, що пов'язана з традиційним способом випікання хліба, 2) інші назви.

Як відомо, на території Криворіжжя функціонують степові говірки південно-східного наріччя української мови. З огляду на новожиттій характер цих говірок (територія масово заселена від другої половини XVIII ст.),

* Кафедра української мови, Факультет української філології, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Гагаріна 54, м. Кривий Ріг, 50086, Україна

думаємо, дуже цікаво буде виявити давніші та/або новіші певні лексичні чи семантичні особливості в межах групи слів, пов'язаних з називанням реалій харчування. Цілком очевидна річ, що, наприклад, традиційний спосіб випікання хліба вимагає відповідно усталеної термінології, фіксацію якої безпосередньо або опосередковано подають словники діалектної лексики, а також перекладні російсько-українські словники і записи етнографічних матеріалів XIX–XX ст. Оскільки записів власне діалектного мовлення чи етнографічних матеріалів безпосередньо з території Криворіжжя, як знаємо, немає, то залучаємо до розгляду відповідний матеріал із суміжних територій на північ або на схід од Кривого Рогу. Цей матеріал має уможливити зіставлення отриманих результатів з наших діалектних текстів із фактами територіально ближчих або дальших говірок української мови, що, як думаємо, дозволить виокремити загальні та місцеві риси у функціонуванні аналізованої лексико-семантичної групи слів.

З погляду адміністративного поділу, територія Криворіжжя входила у XIX ст. до складу Херсонської губернії (північно-східна частина), нині це територія Дніпропетровської області.

Для дослідження обрано три села Криворізького та два Широківського районів: *Лозоватку* заснували 1765 року переселенці з Чернігівщини (з-під Глухова), *Глеюватка* заснована у 1904–1907 рр. переселенцями з Лозоватки, *Кам'яне Поле* виникло у 1874 році як німецька колонія Штейнфельд, *Широке* почалося в другій половині XVIII ст. як запорізький зимівник Інгулецької паланки Нової Січі, *Шестірна* заснована на початку XVIII ст.

Насамперед відзначимо, що аналізований матеріал із Криворіжжя в загальних рисах добре узгоджується з уже відомим лексичним матеріалом як із цілої Наддніпрянщини (Ващенко, 1968), так зокрема й Нижньої (Чабаненко, 1992).

1. ЛЕКСИКА ПОВ'ЯЗАНА З ВИПІКАННЯМ ХЛІБА

1.1. Вчиняти, робить (запарюють) опару

В обстежених діалектних текстах дієслова *вчиняти* зі значенням 'заквашивать, заквасить, сдѣлать закваску (для тѣста, квасу)' [Грінченко, 1907–1909, т. 4, с. 370] ми не виявили. *Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини* цього слова окремою словниковою статтею теж не подає [Чабаненко, 1992], хоча записи етнографічних матеріалів XIX ст. засвідчують побутування

терміна в сусідніх говірках, що розташовані на південний схід од Кривого Рогу, напр.: *отъ учынылы воны квась, самы пишы десь* [Манжура, 1890, с. 79], та на північ од міста (південна частина нинішньої Кіровоградської області), *вчыныти* ‘сдѣлать опару, размѣшать муку съ водой’ [Бессараба, 1916, с. 534].

Записи діалектного мовлення з Криворіжжя дозволяють ствердити, що в розгляданих говірках поширена конструкція *робить опару*, напр.: *о'пару робили з 'вечора* [Шр], *робила 'мама о'пару* [Гл], а в межах одного села від різних інформаторів записали конструкцію *о'парку за'пар'уйе* [Лз], *за'пар'ували о'парку* [Лз].

1.2. Макітра

Як свідчать оповідачі, опару готували в *макітрі* [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 365–366]: *та'ка ма'к'ітра була // по'лив'яана і 'мати там о'це ж / о'парку за'пар'уйе / трошки муки // розвіде 'кип'ятком* [Лз], *то'д'і на н'іч' н'ідм'ішуйім // муку // ситим / с'уда водич'ки н'ідол':ем / уц'у // ма'к'ітра та'ка бу'ла здо'рова // і водич'ки і муки / ч'ки* [Лз] та *ма'к'ітра вел'ика та'ка / трошки / ну 'мисоч'ка туди 'борошина 'висип'иш // з кип'яч'оной водою розм'ішайіш* [Лз]. Цей іменник характерний і для сусідніх говірок, напр.: *мако́тра, маку́тра* ‘большая глиняная чашка для растирания маку, крохмала и для тѣста’ [Бессараба, 1916, с. 546]. Але далі на схід од наших говірок у Нижній Наддніпрянщині побутують, за свідченням Чабаненка, лише форми *макортѣть* 1. ‘Велика макітра’. 2. ‘Котловина’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 270] та *макортя* ‘те саме, що макортѣть 1.’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 270].

У ХІХ ст. на сході України для називання долини або котловини виступали територіально розмежовані іменники *макітра* (Херсонська губернія) та *макортить* (Харківська губернія) [Левченко, 1874, с. 60], ще пор. ‘(круглая долина, котловина, въ Новороссіи) – *макітра*’ [Левченко, 1874, с. 34]. З цього погляду, думаємо, цікавим є те, що недалеко від Кривого Рогу (45 км) виступає назва села *Ма́кортти*, форма, поза всякий сумнів, постала внаслідок редукції кінцевого приголосного номена *ма́кортить*. Якщо взяти до уваги, що діалектний іменник *ма́кортти* ‘улоговина’ побутує на Чернігівщині та Сумщині [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 366], то стає зрозумілим, що на досліджувану територію слово занесене переселенцями з території східнополіських говірок.

1.3. Вагани, діжа

Тісто для випікання хліба на обстежуваній території замішували у *ваганах* ('довгаста дерев'яна миска, ночви', походження слова не з'ясоване [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 318]), напр.: [тісто. – М.В.] *вже з'їшл'о // то'д'і вага'ни так'і ран'ше бул'и // ваган'ц'і дерев'їан'і спец'їал'но дл'а хл'їба // ма'ма висипа'є // ту'да // і за'м'їшу'є хл'їб'н* [Лз], *дерев'їане ко'рито бу'ло / о / там п'їд'м'їс'ували / о / ц'їлу н'їч п'їд'м'їс'ували* [Гл]. Як вказує поданий контекст, *вагани* для тіста робили з деревини. Виготовлені з жерсті (*же'л'їза*) *вагани* використовували для прання: *дом бу'є там д'їд' Род'їн жи'є // в'їн і в'їдра о'це / ро'би'є ж же'л'їза // вага'ни / ж же'л'їза ро'би'є* [Шр]. У говірці Кривого Рогу цей іменник широко вживаний у мовленні людей середнього покоління якраз на позначення корита для прання.

Зменшено-пестливу форму множини *ваган'ц'і* фіксуємо лише в оповіді однієї бабусі, в обстежених джерелах таку форму ми більше не зустріли, напр.: *ваганкі* [Левченко, 1874, с. 60; Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 2, с. 38, 202; Чабаненко, 1992, т. 1, 124].

Окрім того, що *вагани* використовували для вимішування тіста, окремі наратори згадують, що в цих же *ваганах* також зберігали випечений хліб: *в де'ре'в'їан'ї вага'ни / накри'вайут' рушні'ками і ў кла'до'ю* [Гл].

Один чоловік, розповідаючи, як його бабуся випікала хліб, згадує про *вага'ни дерев'їан'ї / ну 'ночви* *'буде'м ка'зат'* [Гл]. Більше цих зіставлень у текстах діалектного мовлення не відзначаємо, проте як паралельні форми *ночви* (*ночовки*) та *вагани* (*ваганки*) подані в *Словнику* Уманця та Спілки, перший іменник паспортизовано словником Закревського, другий – працею Афанасьєва-Чужбинського [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 2, с. 202], тобто ці іменники, здається, територіально розмежовані. *Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини* назву *ночви* не фіксує [Чабаненко, 1992], хоча номен *вагани* пояснено якраз формою 'ночви' [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 123–124]. Цікаво, що в південних говірках сусідньої Кіровоградської області (північніше від Кривого Рогу) на початку ХХ ст. засвідено побутування іменника *но́чвы* 'широкое, мелкое корытце для стирки бѣлья и для тѣста' [Бессараба, 1916, с. 549].

В обстежених записах діалектного мовлення номен *діжа* 'квашня, кадка, въ которой приготавлиють тѣсто' [Грінченко, 1907–1909, т. 1, с. 390; Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 88] не виступає, так само немає цього іменника і в *Словнику* Чабаненка [Чабаненко, 1992], оскільки, назва *вагані* „локалізується в говорах нижньої Наддніпрянщини, як новіших, та зовсім

відсутня у київських та полтавських говорах” [Вашенко, 1968, с. 20], де, відповідно, вживаною є назва *діжа*.

Доступні нам етнографічні записи XIX–XX ст. виказують побутування іменника *діжа* в сусідніх говірках на півдні Кіровоградської області, напр.: *дижу вчынывъ* [Бессараба, 1916, с. 66], *Хороша дядына: // Якъ дижу мисе, // То й соплякъ висе* [Бессараба, 1916, с. 108], *дижя́, ді́жка ... 'квашня'* [Бессараба, 1916, с. 537]. Конструкцію *дижу виробляты* ‘валють хлѣбы’ [Манжура, 1890, с. 179], зафіксовану на південний схід од Кривого Рогу, думаємо, можна витлумачити як вихід з ужитку іменника *діжа*.

Цікаво відзначити, що укладач російсько-українського словника другої половини XIX ст. стверджує, що для тіста використовують лише *діжу*, *діжку* [Левченко, 1874, с. 6], а *ваганки* служать для того, щоб подавати гарячу їжу в Новоросії робітникам [Левченко, 1874, с. 60].

1.4. Мука, борошно

Діалектоносії, розповідаючи про процес приготування тіста, послідовно вживають іменник *мукá*: *а тод'і |сипл'у добаўл'айу муки / і вим'іс'уйу // вим'іс'уйу |добре |вим'іс'уйу йо'го шоб во'но ж та'ке // і в'єсе во'но і до рук ни би'рец':а // так |вим'іс'уйиц':а йак хароша ж мукич'ка* [Лз], *така мак'ітра бу'ла // по'ливйана і |мати там о'це ж / о'парку за'пар'уйе / трошки му'ки // розви'де |кип'ятком* [Лз], *тод'і на н'іч' н'ідм'ішуйім // му'ку // |ситим / с'уда во'дич'ки п'ідол':ем / у ц'у // мак'ітра та'ка бу'ла здо'рова // і во'дич'ки і му'ки. ч'ки* [Лз]. Лише дві бабусі (причому найстаршого віку) використали номен *борошно*, напр.: *мак'ітра вел'ика та'ка / трошки / ну |мисоч'ка ту'ди |борошина |виси'ти'ш // з кип'яч'онойу во'дойу розм'ішайіш* [Лз], *із |борошина / тор'ти ти'кли // ха-ха-ха // о'лад'ки // іс куку'рузи* [КмП].

У Словнику говірок Нижньої Наддніпрянищини окремих гасел *борошно* та *мукá* немає, проте зафіксовано іменники *борошинік* ‘канал, яким борошно висипається з-поміж млинових каменів’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 98] та *борошняник* ‘короб, куди надходить змелене борошно’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 99]. У російсько-українському словнику Михайла Левченка російське слово *мука* передане двома іменниками *борошно* та *мукá* [Левченко, 1874, с. 72], і слід думати, що на перше місце укладач поставив тут поширенішу форму. В етнографічних матеріалах Бессараби виступає, наскільки знаємо, лише іменник *борошно* [Бессараба, 1916, с. 9, 56, 160, 532].

Сказане, як думаємо, дозволяє ствердити, що в говірках Криворіжжя упродовж другої половини ХХ ст. відбувалося витіснення іменника *борошно* номеном *мука*, очевидно, в цьому процесі не можна ігнорувати і вплив російської мови.

1.5. Тісто

В іменнику *тісто* у мовленні нараторів-діалектоносіїв відзначаємо заступлення початкового приголосного [т'] приголосним звуком [к']: *і аж за́м'ішиш / дес' поб'іжиши / шос' робиши а те к'істо п'ідходить'* [Лз]. Форма *к'істо* широко вживана не лише на Криворіжжі, оскільки ця риса притаманна загалом нижньонаддніпрянським говіркам *кістечко, кісто* [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 173]. Етнографічні записи ХІХ ст. з території цих говірок так само фіксують номен *кісто*, напр.: *скачай зь житнього киста бублькь* [Новицкий, 1913, с. 18], *Тетерею називалось кисто изь житнои муки, розведене молокомъ, або водою зь медомъ* [Эварницкий, 1888, с. 18]. На півдні нинішньої Кіровоградської області у ХХ ст. записані паралельні форми *кисто ~ тисто* [Бессараба, 1916, с. 66, 73].

1.6. Лопата

Хліб у піч поміщали *на до'пат'і*, яку оповідач схарактеризував *така дерев'яна до'пата // ну ш'ч'ас може бачили с'н'іг / убирайут' ото / ото така при'мерно / т'іки дерев'яна до'пата / ... / так ди'ржак метра п'ітора може* [Лз]. В іншому селі чоловік, згадуючи про те, як його бабуся пекла хліб, говорить: *їа ж бачив йак бабушка робила / в нейі така ко'пистка // в в'ід'е весла такоого / той / д'л'ін:е йак до'патка* [Шс]. Іменник *ко'пистка* 'дерев'яна лопатка для розмішування тіста' [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 567–568] на території Катеринославської губернії був зафіксований ще в другій половині ХІХ ст.: *копыстка* 'игрушечная дѣтская лопаточка' [Манжура, 1890, с. 182; пор. Грінченко, 1907–1909, т. 2, с. 281].

Словник говірок Нижньої Наддніпряниці номен *лопата* зі значенням, що нас цікавить, не подає [Чабаненко, 1992], хоча суміжні говірки на північ од Кривого Рогу знають цей іменник: *якъ посадятъ паскы у пичь, баба сида на лопату и бига трычы кругомъ* [Бессараба, 1916, с. 53]; а слово *копистка* паспортизоване працею Манжури [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 199].

1.7. Садить хліб (у піч)

Обстежені тексти діалетного мовлення фіксують лише конструкцію *са-дять(и) хліб (у піч)*, напр.: *знач'ит' / п'іч напе^клас' // можна са^дит' тудя хл'іп* [Шс], *була в мене здорова п'іч' / на вос'ім звод'ів // а то с'ідало й два^нац'ат' хл'ібин* [Лз], *потом зам'іс'уйут' // і са^жайут' в п'іч'* [Гл], *можна його са^дити в п'іч'* [Лз]. Як виказує фактичний матеріал, говірки на півночі (південь Кіровоградської області) та сході (Запорізька область) від Кривого Рогу теж знають цю конструкцію, пор.: *якь поса^дять паскы у тичь, баба сида на лопату и бига трычы кругомь* [Бессараба, 1916, с. 53] та іменник *саж^алка* ‘дерев'яна лопата, якою садовлять хліб у піч’ [Чабаненко, 1992, т. 4, с. 53].

1.8. Кочерга

З печі спечений хліб доставали *коч'е^ргойу* [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 66]: *то така коч'и^рга // тоже д'л'ін:а* [Лз], *а така була ц'а // коч'и-^рга / о'це з ручкойу* [Гл]. Цього слова лексикографічна праця В. Чабаненка не фіксує.

Потім *мати там / поп'іл / крило / з гусей крило // та крил'цем // обми^лла обми^лла / на с'т'іл // накрила і вс'о* [Лз], *а вит'агнут' із печ'і з коч'е^ргойу / тод'і таке крило йак з гуски / о / і крил'цем це // поп'іл той / обм'італи* [Лз]. Так само робили і на Кубані в ХІХ ст.: *Гусячі крила обрізують, не обскубуючи: ними зм'ітають муку, а також пил зо стола, зі стійн то-що* [Крамаренко, 1895, с. 2].

1.9. Перший шматок хліба

На питання про якісь особливі дії чи слова при відрізанні першого шматка хліба, як свідчать діалектні тексти, оповідачі переважно відповідають, що *у нас такого не бул'о* [Гл]. Лише одна жінка ствердила, *йакшо хл'іб упаде / то не^н на хл'роше* [Лз]. Цікаво, що в цьому ж селі інша жінка такого ж приблизно віку заперечила існування певних дій чи слів, пов'язаних з першим шматком хліба, проте запевнила, що батьки говорили дітям *дойі дайте борш'ч' / шоб сорочка не порвалас'* [Лз].

Записи з Катеринославської губернії ХІХ ст. (рубрика „Якь стари люде казаль”) виказують функціонування на той час щонайменше двох настанов народної культури, пов'язаних із хлібом: 10. *Якь выймаеш зь*

печи хлібъ – такъ грихъ у спидку стукаты (пробують такъ – выпечень ли хлѣбъ), бо тоди анголы зъ хаты ажъ не потовпляться та тикають [Манжура, 1894, с. 187] та 26. Если хлѣбъ въ печи „репается“ – не долго будешь на томъ мѣстѣ жить [Манжура, 1894, с. 188].

1.10. Місце для зберігання хліба

З розповідей розуміємо, що якогось спеціального місця для зберігання хліба не було, напр.: *і це йак стикла ... а по том у погреб на полиці // і ц'їлий тижден // хліб св'їй* [Лз], *оце йак полки // так мисники так і були / і то туди скла дали* [Гл], *о то дома накрили рушніком і стоїт' воно там ни д'їлу* [Гл], *хліб зберігали в сундуках // в'їн не черств'їу // були так і / скрині* [Гл], *ранше були т'ї / скрині / йак о то сундук // а ми звоздем од імкним / знайім це ... // одр'їжемо / хліба* [Лз].

1.11. Назви для хліба

Назви для кількості випеченого хліба обстежений фактичний матеріал дозволяє поділити на давніші та новіші. Записані в одному селі від найстаріших за віком бабусь сполуки *а то жє ш'їст' с'їм хліб* // *напе ч'еш* [Лз], *дванац'атеро хлібин спе ч'ем* [Лз], очевидно, слід вважати за давніші з походження, пор. приклад другої половини ХІХ ст. з Полтавської губернії *купила собі проє хліба* [Драгоманов, 1876, с. 133].

Тексти діалектного мовлення з Криворіжжя виказують панівне нині тут функціонування конструкцій на зразок *мати на робе жє хлібиниц' таких с'т'їки там // ш'їст' чи с'їм ч'ї ш'т'їки там* [Лз]. Інформатори середнього покоління використовують лише числівник у називному відмінку з іменником *хлібина*, напр.: *була в мене здорова п'їч' / на вос'їм звод'ів // а то с'їдало ї дванац'ат' хлібин* [Лз], *а по том зам'їс' уїут' // і сажайут' в п'їч' // там п'їч' була // і во ни [нрзб.] ш'їст' хлібин // пи клис' [Гл], та ви шо / сто двац'ат' хлібин / х'їба жє ми руками вим'їсили // а каждий в'їторок і п'атниц'у пе кли по дв'ї вип'їч'ки / це дв'їс'т'ї сорок хлібин / це ми пи кли два раза в тижден' / і не хва тало хліба* [Шс].

Наратори спеціально наголошують, що хлібини з печі були великі за розміром: *така хлібина / йак с'їч'ас мален'кій / к'їло / а то д'ї така здорова була* [Шс], *ну хліп такий // здоровий* [Гл], *і ў п'їч' сунули пе кли / здоров'ї хлібини так і* [Гл]. Наш матеріал свідчить, що

на території Криворіжжя такі хлібини називають ще *палянціцею* [Мельничук, 1982–2012, т. 4, с. 270]: *вс'ї л'уди не"кли хл'їб // так хл'їб йа'кїї / не" та'кїї йак ми йїмо с'їч'ас / ота'кен'ї пал'а'ниці'ї* [Шс], *хл'їп не" ч'ерств'їу / буу ота'к'ї пал'а'ниці'ї* [Лз]. Цілком очевидно, що номен *палянця* тут вказує насамперед на розмір хлібини, пор. 'родъ булки, хлѣбъ изъ пшеничной муки, или изъ пшеничной смѣшанной съ другою' [Грінченко, 1907–1909, т. 3, с. 90], *палянця* 'темный пшеничный хлѣбъ' [Бессараба, 1916, с. 551].

Рідше зустрічаємо в обстежених діалектних текстах і назву *буханка* (*буханець*) [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 311]: *ї пикли хл'їп / та'к'ї здор'ов'ї буханки // с'їмїа бу'ла здорова / ну на ден' хва'тал'о нам одн'ї й-ейї буханки / бат'ко / мати / бабушка / нас бу'л'о четве"ро / нам буханки хва'тал'о* [Шс], *мама нам моло'ка оставе / хл'їба буханец'* / *г'лечик же ж з моло'ком ... і приїшоу з гул'н'ї / на йїу'с'а / на тїу'с'а та ї спат'* [Шр]. Словник Б. Грінченка форми *буханка* не знає, напр.: *бухан* = *буханець* 1) 'Круглый пшеничный или гречневый хлѣбъ', 2) 'Одинъ хлѣбъ', 3) 'Толчекъ, тумакъ' [Грінченко, 1907–1909, т. 1, с. 117]. У сусідніх говірках, як переконує фактичний матеріал, іменник *буханець* – це '*большая* булка, пшеничний хлѣбъ, коврижка' [Бессараба, 1916, с. 532]. Тут же зафіксовано й семантику 'толчекъ, тумакъ': *А винъ до-дому, та бабу за очыпокъ, та сь печи; якъ потягъ, давай частувать йїїи буханцямы* [Бессараба, 1916, с. 55]. Словник *говірок Нижньої Наддніпряниці* іменників *буханка* (*буханець*) та *палянця* не подає.

1.12. Буц

Усі без винятку інформатори чітко розрізняють хліб спечений у печі та хліб з магазину, наприклад: *с'о'год'н'ї он принес'ли ми'а'кен'кїї / а йо'го ни од'їрви'ш* [Лз], *йа'кїї це хл'їп 'добрий' / та'кїї / йак 'вата пр'ам / мм... // пахне* [Шс], *а ш'ч'ас шо та'кїї п'еч'ут'* // *ну йїмо ко'н'ешно ж // хл'їб / йак 'кажут' по'ганим не бувайе* [Шс].

Одна бабуся, згадуючи домашній хліб, використовує порівняння *хл'їб на хмел'ев'ї добрий буу / х'їба та'кїї йак та'пер о'це // на другїй ден' йак буц* [Лз]. У сусідньому селі на питання, що таке *буц*, чоловік відповів '*кам'їн*', а його дружина подала розлогіше пояснення: *ну та'кїї камї'а'нистїї / ту'гїї / дуже ту'гїї // ... 'мабут'от' того слова шо бу'цайе"ш мїач' / там та'кїї буц / шо ту'гїї 'дуже* [Гл]. Зрозуміло, що тут маємо справу з народною етимологією.

У степових говірках, окрім цього номена, виступають ще кілька подібних, напр.: *буц* ‘глевкий або дуже твердий (черствий) хліб’ (переважно у порівнянні *тве"рдий, йак буц*) [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 121] та *бутяк*, зменшувальні *бутячок, буцѐник, буцѐничок, бѹцѹк* [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 121], *буцїка* ‘родь лепешки, жаренной на маслѣ’ [Яворницький, 1920, с. 60]. Іменник *буц* – запозичення з німецької мови [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 312–313].

На території нинішньої Запорізької області у ХІХ ст. записано слово *бець* „«Чоловиче, я, каже, *беця* имь спечу.» – Тай печи, каже. ... Якъ стали жь йисты, а **винь якъ камниюка**» [Манжура, 1890, с. 98]. Форма *бець* ‘грудка (тіста, глини і т. д.); вид великого хліба (?)’ є афективним утворенням од молдавського *боц* (румунського *boț*) ‘грудка, брила, кулька’ [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 179]. Якщо іменник *буць* ‘те саме, що *буц*’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 122] є результатом контамінації слів *буц* та *бець*, то ця форма може виказувати ширшу територію побутування номена *бець* (південна частина Кіровоградської області): *Колысь було на одного буця та дви курыци, а тыперь на одну курыцю та два буця* [Бессараба, 1916, с. 499].

І принагідно вкажемо, що далі на північний схід, у слобожанських говірках, засвідчено іменник *буцїк* 1) ‘молодой, откормленный теленокъ’; 2) ‘жирный, выхоленный мальчикъ; уменьшит. *буцїня*’ [Яворницький, 1920, с. 60], а на південь од Криворіжжя, в говірках Одещини, функціонує утворення *бѹцѹк* ‘ситий, вгодований кінь’ [Москаленко, 1958, с. 19]. І тут же, крім іменника *буц* на позначення або ‘товстої, гладкої людини’, або ‘жирного коня, оселедця’, побутує й прикметник *буцкуватий* ‘товстий, жирний, ситий’ [Москаленко, 1958, с. 19].

1.13. Кукла

З назвою *хліб* у говірках Криворіжжя пов’язаний іменник *кѹкла* ‘загорнений у ганчірку жований хліб та ін., що використовували замість соски’ [Мельничук, 1982–2012, т. 3, с. 128], напр.: *тепер же ж бач 'мату 'т'іки 'кол'о д'ітеї // а ми ж іш'ч'е то / зробиш 'кукл'у в рот // а сама б'їжши робит*’ [Лз]. Лексикографічна праця Чабаненка цього слова не знає.

2. ІНШІ НАЗВИ

Серед інших назв, пов'язаних з їжею, нашу увагу привернули до себе кілька слів.

2.1. Вариво, варення, квашення, квасник

Віддієслівний іменник *вариво* [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 332] в одному з діалектних текстів ужитий зі значенням ‘рідка страва’, напр.: *а за кіл'ометир до р'іч'ки бул'о їти / поки принісеи так та вода сол'одка була // така / ї це йїї т'іки д'л'а варива* [Лз]. Цей номен на Катеринославщині записаний ще в ХІХ ст.: *козакъ тай укынувъ ту голову у горцыкъ зъ варывомъ, а дивчына и прыставыла ёго до вогню* [Манжура, 1890, с. 89], пор. *вариво, варєво* ‘сваренная пища’ [Піскунов, 1882, с. 29]. *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* цього іменника не подає, упорядник зафіксував лише номени *варінка* ‘варіння, готування страви’ та *варня* ‘те саме, що варінка’ [Чабаненко, 1992, т. 1, с. 129].

Цікаво, що семантично цей іменник відрізняється від такого ж номена, відомого поліським говіркам, напр.: *вариво* ‘квашена капуста, буряки і т. ін.; квашенина’ [Лисенко, 1974, с. 40, Білецький-Носенко, 1966, с. 68; Левченко, 1874, с. 89], ця ж семантика виступає й у слобожанських говірках, напр.: *варєникъ ... = вариво*, капуста, свекла, морковь, рѣпа и всякая вообще огородная овощь и зелень, употребляемая въ пищу, но собственно квашенная свекла и капуста [Афанасьев-Чужбинский, 1892, с. 312].

У говірках Криворіжжя в мовленні найстарішої за віком бабусі один раз відзначаємо номен *варєння* на позначення маринованих огірків: *поїйду ре'н'ген проїду в город'і і / г'ірки закрийу // буде в ми'не варєн':а* [Лз]. На жаль, брак ширшого матеріалу не дозволяє однозначно витлумачити цей приклад чи то як збереження північноукраїнської семантики, чи то як місцеве утворення, пор. *варєння* ‘вид напою’ [Мельничук, 1982–2012, т. 1, с. 332].

Для називання квашеної капусти та буряків на Криворіжжі функціонують слова, похідні від праслов'янського кореня **kvasъ* [Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 416], напр.: *бур'аки з осени ... боч'ки так'і здоров'і / по шес'т'в'ідер // сол'или і кваси'ли бур'аки* [Шр], *капуста була кваше'на* [Шр], *кваше'н':а в боч'ках / должне бут'* [Лз]. *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* фіксує лише іменник *квасник* ‘діжка для квашенини’ [Чабаненко, 1992, т. 2, с. 161], записаний Манжурою в Катеринославській

губернії [Манжура, 1890, с. 181], ще пор. б́чка = ... (для капусти) **кваснік** ... [Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 1, с. 44; Мельничук, 1982–2012, т. 2, с. 415].

Спорадично в мовленні людей середнього покоління відзначаємо живання прикметника *кислий* у значенні ‘квашений’: *кислий огірок*, *кисла капуста* [Гл], що виказує вплив російської мови.

2.2. Печиво, печення, печеня

На наш погляд, цілком сподіваним виявляється в розгляданих говірках і похідний од дієслова *пекти* іменник із суфіксом **-ив-**(о): *йа ї с'ї час / ол'ешка і до с'їх пор ниє магу // цеї йак о'с'о робила і в школ'ї і все / так // йак д'їти викидаїут' тої і хл'їб / і т'ї булоч'ки / і т'ї катл'ети і все печиво* [Шр]. Контекст дозволяє говорити, що іменник тут означає і ‘кондитерські вироби з борошна’ і ‘запечене м'ясо’ [Білодід, 1970–1980, т. 6, с. 348]. А семантику ‘кількість виробів, що випаюються за один раз’ [Білодід, 1970–1980, т. 6, 348] ілюструє приклад, зафіксований Манжурою в Катеринославській губернії (рубрика „Якъ стари люде казалы”): 25. *Мука изъ новаго зерна до тѣхъ поръ будетъ хороша для „печива“, пока изъ того зерна не возьмешь хоть сколько нибудь для посѣва* [Манжура, 1894, с. 188], пор. „(печеный хлѣбъ) **пѣчево**” [Левченко, 1874, с. 173].

Чабаненко наводить у своєму словнику тільки іменник *печѣння* ‘печиво’ (польський відповідник *herbatnik*): *мати канхвѣт'їу, а йа печ'ѣнн'а купила* [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 109], що, здається, є позицією з російської мови. А поміщений на цій же сторінці номен *печіна*, засвідчений лише в складі фразеологічної конструкції (прокляття) *Хай тоб'ї с'їл' та пещ'їна, та сто болячѣк п'їд оч'їма!*, ясна річ, просто не може мати значення ‘печеня’ [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 109], оскільки іменник має сингулятивний суфікс **-ин-** і означає ‘шматок (обпаленої) цеглини або глини’, пор. **пещ'їна** ‘цеглина чи кусок цеглини, що випали з печі’ [Москаленко, 1958, с. 57]. Варіанти конструкції подані в Номис, 1864, с. 160 (№ 8357).

У сусідніх говірках на півдні Кіровоградської області засвідчено функціонування іменника *печѣня*, *pieczenie* ‘жаркое, жареное мясо’ на початку ХХ ст. [Бессараба, 1916, с. 552, ще див. с. 143, с. 160].

2.3. Пища

Розглядані говірки Криворіжжя зберігають у вжитку церковнослов'янізм *ті́ца* [Фасмер, 1986–1987, т. 3, с. 270], напр.: *пиш·ч'а* // *шоб во́на бу́ла с'в'іжа / т'іки скип'іла // с'ідаї і йїж* [Лз], *це та́ка пиш·ч'а бу́ла* [Шс], пор. *ті́ца* ‘їжа, харч’ [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 112]. Доступний фактичний матеріал показує, що цей іменник вживаний і на Полтавщині, напр.: *пішов він до Бога просить пи́щи* [Рудченко, 1869, вип. 1, с. 1].

2.4. Овощі, фрукта

Ще одним церковнослов'янізмом є, безперечно, й іменник *о́воці* [Фасмер, 1986–1987, т. 3, с. 115], напр.: *то'д'і вже п'ішли вс'а фрукта / овош·ч'і* [Шс], *нач'нуц'а овош·ч'а* // *там помідори / огурци / капуста там все* [Лз]. Цікаво відзначити, що в російсько-українському словнику другої половини XIX ст. російське *овощи* перекладено українськими номенами *городина, городовина, варево* [Левченко, 1874, с. 89]. Статті *о́воці* *Словник говірок Нижньої Наддніпряниці* не подає [Чабаненко, 1992, т. 3, с. 27].

Слід думати, що форма називного відмінка множини *фру́кта* не утворена за допомогою, як може видатися на перший погляд, збірно-множинного закінчення *-á* (риса східнополіських говірок, напр.: *овош·ч'а*), оскільки збереження наголосу на передостанньому голосному виказує, що не підлягає сумніву, чужомовний характер форми [Фасмер, 1986–1987, т. 4, с. 208], до того ж у польській мові називний множини має *frukty* або *frukta* [Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, 1900–1927, t. 1, s. 776]. Здається, цю думку підтверджує й рекомендований у XIX ст. український відповідник *садовина* до російського номена *фрукты* [Левченко, 1874, с. 172, с. 104; Уманець, Спілка, 1893–1898, т. 4, с. 176], хоча форма *фру́кта* вже була відома в українській лексикографічній практиці (К. Шейковський, 1884–1886 pp.) [Мельничук, 1982–2012, т. 6, с. 134]. Розглядана говіркова форма, видимо, цілком заперечує „посередництво російської” при входженні іменника *фрукт* до української мови [Німчук, 1992, с. 243].

На Криворіжжі номен *фру́кта* широко вживаний, напр.: *ну ф'рукта й'а́ка бу́ла* [КмП], найімовірніше, що тут уже за цим зразком від первинної форми *помідори* була утворена вторинна *помідо́ра* (назва криворізької компанії з переробки томатів – „Помідора”), ще пор. варіанти: *овош·ч'і* [Шс] ~ *овош·ч'а* [Лз]. Форми *фру́кт(-а)* та *о́воці / овоца́* не потрапили до *Словника говірок Нижньої Наддніпряниці* [Чабаненко, 1992].

Проаналізований діалектний матеріал дозволяє стверджувати, що лексика для позначення реалій, пов'язаних переважно з традиційним способом випікання хліба, у говірках Криворіжжя своїми визначальними рисами тісно пов'язана насамперед з відповідними номенами степових говірок, зокрема Нижньої Наддніпрянщини, та при цьому розглядані слова виявляють цілий ряд характерних місцевих фонетичних, граматичних та семантичних особливостей. Власне характер поєднання та/або вияву таких рис складає, на нашу думку, специфіку лексичної системи досліджуваної групи слів у говірках Криворіжжя.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ОБСТЕЖЕНИХ СІЛ

- Гл – село Глеюватка Криворізького району Дніпропетровської області
КМП – село Кам'яне Поле Криворізького району Дніпропетровської області
Лз – село Лозоватка Криворізького району Дніпропетровської області
Шр – село Широке Широківського району Дніпропетровської області
Шс – село Шестірня Широківського району Дніпропетровської області

БІБЛІОГРАФІЯ

- АФАНАСЬЕВ-ЧУЖБИНСКИЙ Александр, 1892, Словарь малорусского наречия, в: Собрание сочинений А. С. Афанасьева (Чужбинского), т. IX, „Книгоиздательство Германн Гоппе”, Санкт-Петербург, с. 287–464.
- БЕССАРАБА Иван, 1916, Материалы для этнографии Херсонской губернии, в: Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук, т. 94, № 4, типография Императорской Академии наук, Петроград.
- БІЛЕЦЬКИЙ-НОСЕНКО Павло, 1966, Словник української мови, „Наукова думка”, Київ.
- БІЛОДІД Іван (голова), 1970–1980, Словник української мови, т. 1–11, „Наукова думка”, Київ.
- ВАЩЕНКО Василь, 1968, Лінгвістична географія Наддніпрянщини. Лексичні матеріали, Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ.

- Грінченко Борис, 1907–1909, Словарь української мови. Надрук. з видання 1907–1909 рр. фотомеханічним способом, т. 1–4, 1958, видавництво АН УРСР, Київ.
- Драгоманов Михаил, 1876, Малорусские народные предания и рассказы, типография М. П. Фрица, Киев.
- Крамаренко М. (Дикарів Митрофан), 1895, Різдв'яні святки на Чорноморії, в: Етнографічний збірник, т. 1, с. 1–24, друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, Львів.
- Левченко Михаил, 1874, Опыт русско-украинского словаря, типография Губернского управления, Киев.
- Лисенко Панас, 1974, Словник поліських говорів, „Наукова думка”, Київ.
- МАНЖУРА Иван, 1890, Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ., в: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 2, выпуск II, типография К. Счасни, Харьков, с. 1–194.
- МАНЖУРА Иван, 1894, Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И. И. Манжураю в Екатеринослав. губ., в: Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 6, выпуск II, типография Губернского правления, Харьков, с. 161–197.
- Мельничук Олександр (гол. ред.), 1982–2012, Етимологічний словник української мови, т. 1–6, „Наукова думка”, Київ.
- Москаленко Артем, 1958, Словник діалектизмів українських говірок Одеської області, видавництво Одеського педагогічного інституту, Одеса.
- Німчук Василь, 1992, Давньоруська спадщина в лексиці української мови, „Наукова думка”, Київ.
- Новицкий Яков, 1913, Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщинѣ, типография Губернского земства, Екатеринослав.
- Номис Матвій, 1864, Українські приказки, прислів'я і таке інше, в друкарнях Тиблена і комп. і Куліша, Санкт-Петербург.
- Піскунов Фортунат, 1882, Словник живої народної, письменної і актової мови руських югівщан Російської і Австро-Венгерської цесарії, типография Е. Я. Федорова, Киев.
- Рудченко Иван, 1869–1870, Народные южнорусские сказки, выпуск 1–2, типография Е. Федорова, Киев.
- Уманець М. (Михайло Комаров), Спілка А., 1893–1898, Словарь российско-український, т. 1–4, друкарня Наукового Товариства імени Шевченка, Львів.

- ФАСМЕР Макс, 1986–1987, Этимологический словарь русского языка, т. 1–4, „Прогресс”, Москва.
- ЧАБАНЕНКО Віктор, 1992, Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини, т. 1–4, „Комунар”, Запоріжжя.
- ЭВАРНИЦКИЙ Дмитрий, 1888, Запорожье в остатках старины и преданиях народа, т. 2, издание Л. Ф. Пантелеева, Санкт-Петербург.
- ЯВОРНИЦЬКИЙ Дмитро, 1920, Словник української мови, т. 1, „Слово”, Катеринослав.
- KARŁOWICZ Jan, KRYŃSKI Adam, NIEDŹWIEDZKI Władysław, 1900–1927, Słownik języka polskiego, t. 1–8, t. 1–2 W drukarni E. Lubowskiego i S-ki, t. 3–6 W drukarni „Gazety Handlowej”, t. 7 W drukarni „Współczesnej”, t. 8 Wydawnictwo kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia J. Mianowskiego, Warszawa.

Mykola Werbowyj

Z OBSERWACJI NAD OSOBLIWOŚCIAMI LEKSYKI
DOTYCZĄCEJ TRADYCYJNEGO ŻYWIENIA
W GWARACH OKOLIC KRZYWEGO ROGU

Streszczenie

Przedmiotem artykułu są podobieństwa i różnice między gwarami okolic Krzywego Rogu a ukraińskim językiem ogólnym.

W artykule została przedstawiona i omówiona leksyka gwarowa dotycząca tradycyjnego żywienia (głównie wypieku chleba w domu), używana w okolicach miasta Krzywy Róg. Obecnie pewna część tych wyrazów wychodzi z użytku i zanika. Źródłem materiału są teksty gwarowe z pięciu wsi położonych w pobliżu miasta Krzywy Róg, które zostały założone w XVIII, XIX i XX stuleciach. Analiza zgromadzonego materiału gwarowego została przeprowadzona na tle odpowiednich słowników gwarowych oraz materiałów etnograficznych z XIX i początku XX wieku zapisanych w okolicach Krzywego Rogu.

Analizowana leksyka gwarowa, dotycząca głównie wypieku chleba w domu, używana w okolicach miasta Krzywy Róg wykazuje podobieństwo do nazw występujących w pobliskich gwarach stepowych, jak również charakteryzuje się swoistymi właściwościami fonetycznymi, gramatycznymi i semantycznymi.

FROM THE OBSERVATIONS OF THE PECULIARITIES
OF LEXICON WHICH ARE THE TRADITIONAL MEALS
IN THE DIALECTS OF KRYVVI RIH REGION

Summary

The article deals with the similarities and differences in the dialects of villages in the Kryvyi Rih region and the general Ukrainian language.

The article presents a description of the system analysis of the peculiarities of lexicon which are closely related with the traditional way of baking homemade bread in the steppe dialects of the Kryvyi Rih region. A certain amount of these words as a rule becomes obsolete and vanishes. The work has been compiled from original sources of dialect texts collected in five villages founded in the 18th, 19th and 20th centuries in the Kryvyi Rih region. The analysis of collected dialect material is made in the accordance with corresponding dictionaries and writings of ethnographical material of 19th and the beginning of 20th centuries collected on the areas closed to the Kryvyi Rih region.

The analyzed material makes it possible to determine which lexicon is closely related to food in the dialects of the Kryvyi Rih region. This lexicon possesses main features coincided with local peculiarities of steppe dialects in general and exposes its local phonetical, grammatical and semantic peculiarities.